

Istorgia culturala, tradiziuns popularas

Autor(en): **[s.n.]**

Objekttyp: **Group**

Zeitschrift: **Annalas da la Societad Retorumantscha**

Band (Jahr): **112 (1999)**

PDF erstellt am: **11.07.2024**

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern. Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden. Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

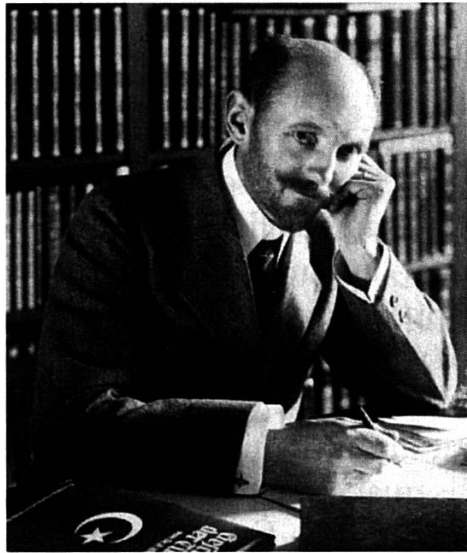
Istorgia culturala,
tradiziuns popularas

Dr. Carl Camenisch, 1876 – 1956

La biografia posthuma d'ün hom excepziunal

Gion Gaudenz

Dr. Carl Camenisch

(Purtret in possess da l'abiedi Gian Battista Camenisch, Samedan)

Per la tscherna da quist tema pudess eu darcheu dar indirectamaing 'la cuolpa' a l'Archiv da cultura d'Engiadin'Ota a Samedan. Dad ün bisabiadi dal surnomnà directur da l'Institut da mattas a Ftan, ans sun gnüdas preschantadas ad invista set publicaziuns cha'l tat Camenisch avaiva publichà a San Murezzan, Samedan, a Cuaira e perfin a Lipsia, tuots in lingua tudais-cha – be cun üna excepziun, «*Englishmen in the Engadine*», üna pitschna monografia davart ils giasts inglais chi'd han cumanzà a gnir in Engiadina. Per restar güst amo ün mumaint pro quista publicaziun inglaisa: Davo la mort dal rector da l'Institut, in avrigl dal 1956 – la mort eira subentrada als 1. favrer – han scrit duos scholaras per la revista da la scoula in memoria da lur magister zuond appredschà. Üna d'ellas, bain cuntschainta a l'autur da quistas lingias, Marie Speiser, scriva tanter oter (in traducziun): «*Eu n'ha in ögl quel stüdi dal trapassà chi'd es uschè tipic per il möd co cha Carl Camenisch guardaiva las chosas, 'Englishmen in the Engadine', chi cumpiglia bod ün millienni inter e chi'd es pro tuotta modestia da l'apparentscha ün pitschen cheu d'ouvra ...*»

Ne aint il Chalender ladin da quels ons e neir brich illas Annalas da la Società Retorumantscha nun es quella jada cumparü ün necrolog da quel hom fich illatrà e bain scolà chi'd ha guidà cun success la barchetta da l'Institut da mattas, davo cha quel d'eira gnü fuondà nouvamaing dal 1916. Fin dal 1945 es el stat là a la teista, be cun excepziun dals ons 1927 – 1932, cur ch'el d'eira i a Napoli a redscher la Scoula svizra.

Singuls testimonis dal 1954

I nun es be üna casualità, schi vain provà quia da tour sü davopro il fil da la biografia da quel hom da scoula chi d'eira gnü arcugnuschü a seis temp generalmaing. I nun es fich difficil da s-chaffir our da las notandas chi sun avant man ün purtret biografic da dr. Carl Camenisch.

Prüma es qua il rapport annual «*Hochalpinen Töchterinstitut Fetan, Schuljahr 1953/54*», il qual cuntegna da Georgine Theiler-Burckhardt «*Herrn Dr. Carl Camenisch zum 80. Geburtstag*». I nu resulta scha l'autura da la gratulaziun (chi cumpiglia bod duos paginas stam-padas) es üna scolara – quai chi's po presümer – o üna magistra.

Ella sa da dir cha'l rectorat da Carl Camenisch a Ftan saja stat vaira-maing sia ouvra da vita. Ella racumonda eir da leger davo il rapport da scoula dal 1944/45 co cha'l giubilar haja quintà da las bleras scolaras, svizras ed estras, ch'el haja promovü seguond megllder pudair e savoir in tuot quella fila dad ons, il prüm sustgnü da sia duonna pisserusa e, davo sia mort, da sia figlia.

Georgine Theiler sa da dir plünavant: «*I nun es stat unicamaing sia capacità pedagogica chi'd ha pussibilità a Carl Camenisch dad accumplir sia lezcha, implü es bain statta la premissa sia persunalità richa, cun blers aspets e bain cuntschainta cul muond. Quai til ha facilità il contact culs umans. Fingià in giuvens ons ha interprais nos giubilar viadis in Grecia ed in Asia Pitschna. In möd tratgnai-vel e frais-ch sa el da quintar in seis cudesch 'Der Sonne entgegen' da quai ch'el ha fat tras sün seis viadis. Quant bain es descritta p. ex. sia visita pro'l sultan!*».

Ed ella fa eir valair ch'el s'occupaiva in mincha pajais eir da sia istorgia, siond güst quella sia forza. I para ch'el solaiva dir: «*La carta da geografia d'ün pajais es a listess temp eir ün purtret da sia istorgia...*» I nun es da's dar da buonder cha dr. Camenisch s'haja occupà manüdamaing in stüdis e cumponimaints istorics cun la patria grischuna, perche munts e vals da quella l'eiran bain cuntschaints. Eir

l'es quai stat pussibel da descriver che effet cha sia patria grischuna haja fat sün Goethe, Scheffel e C. F. Meyer. I nun es percunter da dubitar cha sia ouvra istorica pü importanta saja quella, «*Carlo Borromeo und die Gegenreformation im Veltlin*». Pro'l cumgià da l'Institut solaiva regalar Camenisch fingià avant ons quel cudesch, ed in sia modestia mettaiva el pro ils pleds: «*Ma Vus nun as stuvais sentir obliadas da leger tuot meis cudesch*».

La scolara da plü bod ha fat amo üna buna observaziun: Schi'd es propi stat uschea, cha'l giubilar avaiva adüna ün plaschair particular da tuot ils pövels e lur aignezzas, schi solaiva el dir ch'eir seis Institut rapreschainta il masdügl dals pövels e per spass dschaiva'l davo la Prüma guerra ch'el haja la Lia da las naziuns in chasa. Sco ch'el solaiva avoir sün seis viadis il listess respet per Europeans ed Orientals, güst uschè stimaiva el l'individualità da mincha scolara.

«*El avaiva umor avuonda per incleger qualche spass chi gniva fat. Mo inua chi faiva dabsögn, d'eira el eir bun da pisserar per reme dura cun pacs pleds fich clers e resoluts. El as fidaiva dal bun chi'd es aint in mincha uman e daiva importanza a l'educaziun vicendai-
vla.*» El d'eira eir persvas cha la lectüra persunala plaschess a sias scolaras uschè bain sco ad el. Qualchün l'avaiva udi a dir: «*Eu sun stat gugent eir be sulet e n'ha cret cha quai saja agreabel eir a las scolaras*».

Georgine Theiler s'algorda cha al drama da Lessing «*Nathan der Weise*» Camenisch daiva ün grond pais. Ella craja cha quai d'eira pervi dal princip da la toleranza chi quintaiva fich bler per el. Illa parabra dals trais anels cumpara quella in möd remarchabel.

Cur ch'el es mort

Id ha lura dürà main da duos ons, fin cha Carl Camenisch es mort. Marie Speiser, üna scolara da l'Institut, chi avaiva fat fin quella vouta il stüdi da la teologia e chi'd ha güdà oura plü tard sco pensiunada a Schlarigna, ha descrit l'impreschiun cha quai faiva ad üna giuvnetta da cità da rivar a Ftan i'l Institut: «*Minchüna chi rivaiva per la prüma jada aint illa halla da la scoula cun seis bügliet prüvè chi barbuoglaiva, e chi gniva retschavüda cun quella amiaivlezza cordiala da dr. Camenisch e sia duonna, quella inclegiaiva be da pais, cha quia minchüna saja bainvissa cun seis agen möd e cha pregüdis i nu daiva ingüns. Bainschi gniva premiss sco qualchosa chi s'in-*

clergia da sai cha mincha scolara fess il megl der pussibel e ch'ella as laschess entusiasmar per üna buna collavuraziun.»

Marie Speiser savaiva eir da quintar da la duonna dal trapassà: co ch'ella savaiva cusgliar cur chi's trattaiva p. ex. da drizzar aint la stanza. Ma eir quai dvantaiva cun üna tscherta retgnentscha nöbla, dal tuot sainza cumonda. Las scholaras as vaivan da sentir libras da prüma davent, na suottamissas ad ün uorden strict. Ella ha inclet pür davopro che bun princip cha quai es stat: dad acceptar il conuman güst sco ch'el es.

Da dr. Camenisch disch Marie Speiser cha davaira al füess statta averta la via ad üna catedra d'università, talmaing saja el stat l'hom da la perscrutaziun ed il magister predestinà, ma quai til ha plaschü da restar our sül pajais e da sviluppar ils talents da las scholaras cun tuotta sapienza. Ella attribuischa a la locca serainezza dal trapassà, cha quai l'eira pussibel da metter a lö cun pitschen sforz, schi d'eira alch chi vaiva da gnir gualivà. Ella s'algora eir da la blerüra da cudeschs ch'el avaiva in seis büro. E sco chi paraiva a las scholaras, cugnuschaiva el bod l'inter cuntgnü da quels. Ellas avaivan l'impreschiun chi nu detta bod na ün problem da la litteratura, al qual dr. Camenisch nun avess savü dar la güsta, fundiva resposta. Ella s'vess predschaiva fich sia ouvretta *«Graubünden in der deutschen Dichtung»* chi d'eira cumparüda dal 1923 a Lipsia.

Ed ella conclüdaiva culs plets: *«Seis savair universal paraiva a nossas scholaras dal tuot incontendschibel, e nus füessan statta cuntaintas cun ans figürar cha vessans pudü imprendar dad el almain quella calma ch'el avaiva invers la vita e quel möd da's savair tour il temp pels conumans. Curius cha güst magisters cun fich blers impengns san far quai! – e na in ultim admiraivan nus quel respet sainza plets per mincha creatüra umana.»*

Eir seis successur d'eira gnü a pled

Dr. M. Gschwind es gnü tschernü sco successur da Carl Camenisch. Cur ch'el ha gnü da scriver pel rapport annual dal 1956 in memoria al trapassà, ha M. Gschwind tut referimaint a la festina da giubileum dals 80 ons: *«Cun partecipaziun vivais-cha, i'l ravuogl da sias scholaras da plü bod, ha el segui a lur discuors ed ha quintà lura eir s'vess dals plaschair e pissers da seis temp a Ftan. Chi vess cret quel di cha quai füess statta sia ultima visita a Ftan! Güst l'attachamaint da tantas da sias scholaras e da lur genituors d'eira bain il megl der*

amuossamaint ch'el d'eira stat bun da s-chaffir üna tradiziun da Ftan. Daspö ch'eu sun entrà in sia piazza da lavur, sa eu pür incleger che gronda dedicaziun cha quai vowl, per manar uschè blers ons üna scoula cun internat. Dr. Camenisch ha manà la scoula (sc. sco institut da mattas) dal principi fin als ons da sia fluraschun. Seis nom restarà per adüna collià cun la scoula e sia ierta spiertala cun tuot quels chi til han cugnuschü e predschà.»

Quai chi'd es gnü dit pro seis funaral

Davo cha Carl Camenisch es mort als 1. favrer 1956, ha gnü lö seis funaral ün dals prossems dis e quai al crematori da Berna. Ün predichant Roemer chi til cugnuschaiva bain, ha tgnü il pled funeber. El nun ha preschantà a la raspada ün cuors da vita separà dal trapassà, ma ha be minchatant fat fluir ün pèr reminiscenzas in seis discuors chi'd es lura cumparü sco pitschna broschüra, «*Zur Erinnerung an Herrn Dr. Carl Camenisch*».

Güst ün'o l'otra da quellas algordanzas persunalas sun per nus remarchablas: «*La prüma chosa cha'l Segner nu regala a minchün, mo ch'el ha regalà e mantgnü fich lönch al trapassà, es statta sia forza, sia prestaziun corporala e la sandà düraivla. Da pudair lavurar perseverantamaing sainza avair adüna da tour resguard sün üna sandà fragila, es bain ün grond bö... Quant richa es üna vita, cur cha'ls talents e duns chi sun miss in quella, nu vegnan brich resguardats sco agen miert, mo scha quai vain trat a nüz per servir indirectamaing al Segner ed als conumans. Quel chi viva in quella maniera vain preservà da grondaschia e vanità ed el viva sa vita in arcugnuschentscha ed ümiltà (sc. sco chi'd es stat il cas pro Carl Camenisch)... El ha pudü far viadis e gitas strapatschusas fin in sia vegldüna.»*

Ed uossa segua ün detagl chi pudess facilmaing gnir survis: «*Cun gronda lavur e fadia nu s'ha el stramantà dad ir fin in las valladas plü giò'd via, per perscrutar ils archivs. (Id es cuntschaint cha C. Camenisch ha cumpilà ils registers da las regestas per blers lös, impusüt in Engiadin'Ota. Sün quella via sto el avair procurà il tema da dissertaziun a sia scolara dvantada cuntschainta, Annemarie Schwarzenbach.) E quant es el stat in viadi, per far visitas in Svizra ed a l'ester a las famiglias da sias scholaras, per sögnar e rinforzar ils contacts...*

Ün dals duns plü gronds cha'l trapassà avaiava surgni da Dieu d'eira bain sia clerezza d'intellect e la vastezza da seis spiert, inrichida amo cun üna memoria bod fenomenala. El avaiava stübgia il prüm teologia, ma fingià d'ürant seis prüm uffizi a Maladers s'ha el inaccort cha sia via da vita saja ün'otra. Da Maladers davent ha el cumanzà cun seis stüdis da l'istorgia a Cuaira. Quels til han manà plü tard fin pro sia dissertaziun davart Carlo Borromeo e la scoula grischuna a Suonder, tras la quala i l'es stat concess il titul da dr. fil. Illa scoula reala superiura a Basilea, lura a l'Institut da Ftan, a la Scoula svizra a Napoli e darcheu blers ons a Ftan ha el chattà l'incumbenza da vita chi d'eira sco fatta per el. Quella d'eira accompagnada dad indombrablas lavuors e stüdis sün tuot ils chomps da la vita spiertala. In bleras publicaziuns, cun artichels da gazetta e referats ha el dat inavant ad oters ils früts da sias perscrutaziuns (p. ex. eir davart las tesas dals Etruscs in Rezia).

Ma il vair pedagog nu fa be seis savair cumplessiv. Pro el gniva pro tuot quai eir üna persunalità equilibrada, modesta, chara, amiaivla. Probabelmaing cha güst cun sia modestia e buntà ha el gnü la plü ferma influenza sün seis scolars e sias scolaras.»

Neir ad el nun es quai i adüna be bain. Ad üna charta ch'el ha scrit üna vouta in dis da malatia davent da l'ospidal ad ün oter pazchaint, ha el dat il titul «*De profundis*» (our da bsögn profuond). In quella charta dschaiva el tanter oter, chi nu'l giaja listess brich uschè mal, causa ch'el haja seis Dante pro sai. «*E cun la Divina Commedia es el passà tras l'infiern e tras il purgiatöli da sia malatia... Finalmaing es el i eir amo l'ultim percuors fin a seis böt terrester in seis möd quiet, pac spectacular.*»

Eir Camenisch s'interessava per biografias

In seis cudaschet «*In der guten alten Zeit*», publichà dal 1912 sco separat our da l'«*Engadiner Post*», ha el miss insembel üna part da quai ch'ün student da teologia da Bever, Josef Planta, avaiava scrit sco diari da seis viadi ch'el avaiava fat dal 1838 da l'Engiadina fin in Germania. I sto esser cha Camenisch d'eira gnü commovü da la tragica chi s'ha accumulida lura bain svelt vi da quel student chi vaiva bels talents e chi vess pudü prestar bler. A las universitats da Lipsia e Jena daiva quai da quels temps posiziuns ideologicas fich oppostas. Malavita s'ha Planta laschà aint illas baruffas chi regnaivan tanter ils pro-

fessers, ha tut spraisa per ün e perfin as laschè surmanar ad üna sfida cul stilet. El ha cret d'avair ferì fermamaing a quel student chi'd ha fat il duel cun el, es mütschi al süd da la Frantscha e per spüra noscha conscienza e displaschair es el gnü amalà e mort bainbod dalöntscha da l'Engiadina. – Bain remarchabel cha Camenisch, in età da 36 ons, s'ha dat la fadia da copchar il manuscrit

Gniva fat il bogn a Scuol in aua fraida o s-chodada?

Per la «*Schweizerische Medizinische Wochenschrift*» 1923/20 ha scrit C. Camenisch sün quatter paginas stampadas ün stüdi chi merita quia da gnir manzunà, perche ch'el savess interessar a plüssa glied d'Engiadina Bassa.

Sco pro tuot seis oters stüdis es i il perscrutadur a fuond a la chosa. El s'ha ouravant infuormà manüdamaing scha insomma i sajan cunt-schaints cas, ingio cha l'aua da bogn es gnüda s-chodada, lura eir il möd co cha quai gniva pratichà. Già il nom d'üna via da Scuol, Bagnera, al paraiva da dar ün cler tschegn ad ün lö ingio chi gniva fat il bogn – e quai a tuotta via cun aua s-chodada. Bainschi as pudess dedüer our d'üna descripziun dal balneolog svizzer Conrad Gessner cha l'aua forta da Scuol saja i'l 16avel tschientiner be gnüda bavüda. Oter d'eira quai natüralmaing a Buorm, ingio cha l'aua choda gniva directamaing our dal fop da la terra. Impè savaiva da dir nos istoriograf grischun, Durich Champell, cha a Fideris l'aua pels bogns vegna s-chodada: «*Aqua calefacta lavantibus contra varios morbos saluberrima est.*»

Remarchabel ans para in quist connex cha Champell manzuna in sia «*Raetiae descriptio*» dal 1572 cha eir a Samedan detta quai üna funtana speciala. Quella detta our be d'inviern aua «*da tevgia fin choda*», da stà percunter fraidischma, e ch'üna funtana sumgliainta saja da chattar eir a Guarda. Camenisch lascha in suspais, scha a Scuol l'aua gniva dovrada per far il bogn, mo lura, craja el, gniv'la eir temprada.

Üna buna funtana biografica

Cun quella «*funtana*» es maniada quista vouta la dissertaziun da dr. Carl Camenisch, la quala in età da 25 ons el ha publichà eir in fuorma vaira populara, inclegiantaivla a minchün(a) chi s'interessa per l'istorgia, impustüt per l'istorgia grischuna, «*Carlo Borromeo und die Gegenreformation im Veltlin, mit besonderer Berücksichtigung der*

Landesschule in Sondrio». Id es bain da dir cha i'l pream ch'el ha scrit per seis cudesch da 282 paginas e chi'd es cumparü dal 1901 illa chasa editura Hitz a Cuaira, el nu discorra dad üna publicaziun anteriura, uschè chi'd es listess da presümer cha quel cudesch preschainta sulet sia dissertaziun. El es eir dedichà ad ün cuntschaint professor d'istorgia, dr. W. Oechsli da Turich.

Scha nus vulain uossa büttar ün'ögliada sün seis cudesch (chi cumplecha bainbod ils 100 ons), schi nu po quai dvantar cun l'intenziun da preschantar quia ils resultats istorics cha Camenisch ha trat a la glüm, davo avair fat gronds stüdis e let blerischems documaints e manuscrits aint ils archivs plü differentes – in seis uorden: a Milan, Roma, Napoli, Cuaira, là eir quel sinodal e quel episcopal, a Turich ed a Zeras – quai dvainta plüchöntscha per muossar co cha Camenisch es i a l'ouvra. Güst pro quel tema avuonda delicat, in ün temp cur cha las tensiuns confessionalas d'eiran amo plü virulentas, es il möd co ch'ün giuven istoriker va a l'ouvra tipic per seis character, per seis tempamaint e seis sen da güstia.

A tuotta via cha sia guida, professor Oechsli, l'ha algordà intensivmaing a la veglia maxima per trattar l'istorgia in möd objectiv: Fingià l'istoriograf latin Tacitus avaiva dit chi saja dad ir a l'ouvra «*sine ira et studio*», quai chi po gnir tradüt libramaing uschè: sainza resentimaints e sainza tour parti. A quel princip revain Camenisch a la fin dal text principal (ouravant als texts ch'el ha copchà, ils blers in lingua latina, our da la documainta: A pagina 233 guarda el inavo sün sia lavur chi nu til para amo brichafat cumpleta in tuots rapports, e remarcha: «*Tuottüna sperain nus d'avair s-chaffi 'sine ira et studio' ün purtret da Borromeo, il qual, aviand eu trat a nüz üna quantità da materials fundamentals chi fin in uossa nu d'eiran amo gnüts resguardats, es bain gnü corret qua e là. Medemmamaing esa stat uschea, cha plüssas dumondas chi d'eiran restadas fin in uossa aint il s-chür, sco la partecipaziun da Borromeo a l'invasiun da Tettone, han pudü gnir scleridas.*»

E sch'eu preschaint quia amo ün pèr oters citats our da sias ponderaziuns finalas, resulta la modestia da Carl Camenisch, quella chi'd ha in mincha cas stuvü esser ün trat principal da seis esser. (Adüna in traducziun dal tudais-ch): «*Eu nu fetsch minimamaing la pretaisa d'avair trattà quella perioda istorica ch'eu avaiva tschernü per meis stüdi in möd exaurient. Eu sa bain avuonda cha blers manuscrits chi'd avessan portà amo dapü glüm ils scumpigls politics e religius da*

quella vouta sun restats per intant zoppats pro nus ed a l'ester, illas archivalias da Milan, Roma, Vienna, Puntina, Paris, Turich etc...

Schi füss eir be reuschi cun nossa descripziun istorica dad animar ad oters da perscrutar amo plü manüdamaing las relaziuns da quella vouta, obain scha quai avess eir be l'effet da manar quels temps descrits avant ils ögls sco ün exaimpel d'admoniziun e chi's pudess imprendender landroura che chi serva al bainstar dals pövel e che chi tils dischunischa, schi avess quella raggiunt seis böt. Faciant meliora potentes. (Chi fetschan meglder quels chi san!)

Cun quai eschan nus rivats a la fin da nos tema e vain pudü cumprovar il möd co cha la pussanza politica ed impustüt quella da la baselgia ha tut influenza sü'l svilup da la Cunterrefuorma in Vuclina. Il temp cha nus avain provà da descriver sumaglia als straglüschs chi van suvent ouravant ad ün temporal. Cur cha l'alpinist vezza cha l'orizi cumainza cagiò in val, sto'l far quint cha quel possa rivar eir sü pro el... ed uschè es quai i quella jada culs disturbis chi's han fats valair il prüm giò'l bass (in Vuclina) e chi nun han schanià plü tard neir brich las valladas muntagnardas dal Grischun. Quellas strasoras schnuavilas s'han s-chadagnadas i'ls evenimaints fatals dals Scumpigls grischuns.»

Schi's legia l'examen istoric cha Camenisch ha fat specialmaing davart da l'andamaint da quella scoula disfurtünada cha'ls Grischuns avaiavan miss ad ir la prümavaira da l'on 1584 a Suonder, schi as vezza adüna darcheu ch'el s'ha dat tuotta fadia per esser bun dad interpretar las externaziuns chi sun gnüdas fattas in chartas, uordens da scoula e comunicaziuns uffizialas davart quella. Davaira, da chattar nan ingio chi passaiva adüna il fil cotschen, es stat per Camenisch tuot oter co simpel ed evidaint!

Üna lavur chi chüsa grond indschn

I'm para indichà da dar almain üna pitschna survista da sia lavur e cun quai da muossar cun che sapchüda cha Camenisch es i a l'ouvra, bainschi guidà d'ün professer düsà a simlas ouvras sistematicas.

Camenisch cumainza cun la refuormaziun in Grischun, cun Johannes Comander a Cuoir e la disputaziun da Glion dal 1526. Lura dà'l üna survista da la situaziun politica e religiusa in Vuclina, statta suottamissa dal 1509 dals Grischuns. Id es surprendent dad udir las cumprovas quant averta cha quella vallada d'eira alura a la refuorma. Impustüt

chattaivan là blers fùgìtivs da cretta da l'Italia ün asil e lö da sgürezza. Per ün bun temp nu daiva quai in Vuclina ingüns inquisiturs.

Mo il Conzil da Trient (1545-63) ha fat müdar il vent. Il cardinal Carlo Borromeo, üna persunalità be forza ed ambiziun, s'ha sentida sco executura predestinada da las decisiuns da Trient per l'Italia dal nord.

In Vuclina d'eira uschè, cha'ls Grischuns mantgnaivan per lur famiglias blers magisters privats. Perquai es naschüda l'intenziun da s-chaffir üna scoul'ota publica. Eir la Sinoda dal 1584 ha fat ün'instanza pro la dieta da las Trais Lias, per cha quella fetscha ils pass necessaris lapro. A taddlar a la cronica d'Ardüser, avess fat la scoula vuclignasca seis principi già duos ons plü bod e quai sü Teglio: «*Uff der Probsty ud der Tell (1582) wart us Verordnung der Punzherren ein Schuol angricht und hatend von beiden religionen yetwäder parth ihren eignen lerneister.*»

Eir Clavenna avaiva quella vouta il grond giavüsch da surgnir üna buna scoula, sco cha quai resulta cleramaing our d'üna charta cha'l predichant Scipione Lentulo da quel lö avaiva adressà a l'antistes (prüm ravarenda) Gwalther da Turich. Fingià el avaiva fat la proposta da far gnir in agüd a l'eccellent magister Raphael Egli chi derivaiva da Cuoira ed avaiva quella vouta be 23 ons. Clavenna ha gnü da spettar invanamaing sün la visiun da Lentulus, perche cha da prümavaira 1584 ha propi avert las portas il nouv institut dals Grischuns a Suonder (Sondrio).

Camenisch adüa cun exactezza l'uorden da scoula, chi's cunfà cun quel zürigais, eir sapchainta'l co cha l'eivna d'eira partid'aint e che lecziuns obligatorias cha quai daiva per michüna da las trais classas. Perfin ha el reprodüt in ün appendix, insembel cun blers oters texts originals, l'inter uorden da scoula sco cha Raphael Egli - chi s'avaiva intant laschà clomar a Suonder - til ha fixà per latin. Il titul dal reglamaint tuna: «*Via ac Ratio Scholae illustrium D. D. Rhaetorum, ab Raphaelo Eglino Turigino descripta*». I fa impreschiun che pais chi gniva dat eir al savair discuurer latin. Perfin dürant las posas avaivan ils scolars plü avanzats da s'exprimer tanter pèr exclusivmaing in quella lingua classica. Per plüs cas da negligenza d'eira previs il «*chastih da l'asen*» (poena Asini), il qual sto avair gnü üna tradiziun lungischma, perche cha amo Giovannes Mathis discuurra da quel in seis «*Algords*» chi tendschan inavo i'ls ons dal 1830.

In ün edict dals Grischuns gniva dit manieraivelmaing cha'ls genituors in Vuclina dessan pür trametter libramaing (ut liberos suos li-

bere ad hanc scholam mittant), ma la libertà nu d'eira listess brich scritta fich gronda, perche chi'd innatschaivan da prüma davent eir ils chastis rigurus.

Schabain cha Camenisch es bun d'adüer eir il dir dal catolic Romegialli chi'd attesta als Grischuns be bunas intenziuns cun lur scoula, schi es quella dvantada be listess e fich svelt la peidra da s-champütsch. Ün grond inimi da quella d'eira pustüt l'archipreir da Suonder, Gian Giacomo Pusterla, chi'd es gnü chastià greivamaing dals 15 commissaris cha'ls Grischuns han tramiss amo quel on in Vuclina a «*far uorden cun la scoula*». Finalmaing nun ha güdà inguotta tuot la forza cha'ls Grischuns han cret da stuvair dovrar. Eir il cardinal da Milan seguiva il svilup cun gronda atenziun e d'eira in cas da replichar las trattas strategicas grischunas cun üna tactica amo plü effectiva. Uschè ha'l ragiunt p.ex. cha'l papa Gregor s'ha intermiss subit cun üna charta als «*Set chantuns*» (catolics), dschand ad els che chi saja lur dovair in quell'ura. In november 1584 scrivan duos magisters a l'antistes Gwalther, Calandrinus ed Egli, chi stetta fingià malischem cun las vistas per la scoula. I para cha als 19 november quella saja gnüda serrada a Suonder, però «*translochada*» a Cuoira ingio ch'ella nu pudaiva però avair quella funcziun chi'd eira statta previssa il prüim per la Vuclina.

Id es amussaivel co cha Camenisch es i davò a tuots detagls e che ch'el sa da dir in seis ultim, 8avel chapitel, «*Das Churer Strafgericht und die Aufhebung der Schule zu Sondrio*». Perfin rapporta el cha trais delegiats grischuns sun its pervi da quista fatschenda fin pro'l Podestà da Milan! Ün'atenziun particulara ha'l dat a l'invasiun in Vuclina cha ün tschert Tettone avaiva progettà. Finalmaing nun esa gnü adaquella, mo da chattar oura chi chi traiva ils fils davò porta, quai l'ha fascinà visibelmaing. Eir Camenisch sa finalmaing da pred-schar cha las paschiuns confessiunalas s'han balchadas fin da seis temp, quai cha nus hoz pudain be suottastrichar.

Chi vuless dubitar ch'el es stat üna persunalità marcanta da litterat e perscrutadur istoric, e quai già da giuven, plü tard lura ün manader da scoula fich predschè e tgnü in onur fin hoz a l'Institut da Ftan?

